

Tadeusz Gołgowski

"Catalogue of the Greek Inscriptions in the Sudan National Museum at Chartoum ", Adam Łajtar ; "Catalogue of the Coptic Inscriptions in the Sudan National Museum at Khartoum", Jacques Van der Vliet, Leuven-Paris-Dudley 2003 : [recenzja]

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 11/2, 283-287

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

problematyką polonijną. Po książkę tę może sięgnąć Czytelnik-nieprofesjonalista chcący poznać tajniki życia zakonnego, jego radości i troski, oraz charyzmat zgromadzenia. Ważne jest przy tym, że Autorka wykazała się dbałością nie tylko o dobrą dokumentację pracy, ale i o to, by nie przeciążać Czytelnika zbędnymi drobiazgami. Warto także docenić jej troskę o zachowanie prawdziwości prezentowanego obrazu zgromadzenia – ludzi, pragnących wcielić w życie szczytne ideały pomimo słabości i błędów.

Małgorzata Stopikowska

Adam Łajtar, *Catalogue of the Greek Inscriptions in the Sudan National Museum at Chartoum* (I. Khartoum Greek). Leuven – Paris – Dudley, Ma. 2003 (Orientalia Lovaniensia Analecta 122); Jacques Van der Vliet, *Catalogue of the Coptic Inscriptions in the Sudan National Museum at Khartoum* (I. Khartoum Copt.). Leuven – Paris – Dudley, Ma. 2003 (Orientalia Lovaniensia Analecta 121)

Muzeum Narodowe w Chartumie posiada największą kolekcję inskrypcji greckich i koptyjskich związanych z dziejami chrześcijaństwa w Nubii. Wiele z nich było badanych i opublikowanych w przeszłości, lecz publikacje te, często rozproszone w różnych czasopismach i sprawozdaniach wykopaliskowych, nie były łatwo dostępne dla zainteresowanych dziejami chrześcijańskiej Nubii. Ponadto wiele dawnych wydań inskrypcji zawierało błędy lub publikowano je bez zachowania należytych rygorów krytyki naukowej. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych kierownictwo Sudańskiego Muzeum Narodowego powierzyło prof. Włodzimierzowi Godlewskiemu kierownictwo projektu wydania katalogu inskrypcji greckich i koptyjskich znajdujących się w posiadaniu Muzeum. Do opracowania katalogu zaproszono dwóch naukowców: dr Adama Łajtara z Uniwersytetu Warszawskiego (inskrpcje greckie) i dr Jacques Van der Vlieta z Uniwersytetu w Lejdzie (inskrpcje koptyjskie). Katalog ukazał się właśnie w ramach serii Orientalia Lovaniensia Analecta w renomowanym wydawnictwie Peeters w Lowanium. Składa się on z dwóch tomów, z których jeden zawiera katalog inskrypcji koptyjskich a drugi greckich, choć są w rzeczywistości częściami tej samej pracy.

Omówienie każdej inskrypcji to w zasadzie osobny artykuł, w ramach którego uwzględniono obok numeru inwentarzowego, miejsca i okoliczności znalezienia zabytku oraz stanu zachowania, pełny tekst inskrypcji, aparat krytyczny, przekład angielski tekstu, obszerny komentarz oraz bibliografię. Oprócz tego każda inskrypcja ilustrowana jest czarno-białym zdjęciem (niestety często nie najlepszej jakości).

Zaletą pracy jest jej przejrzystość, na co wpływają indeksy oraz konkordancje. Indeksy uwzględniają między innymi występujące w publikowanych tekstach imiona biblijne, imiona królów i członków ich rodzin, imiona urzędników świeckich, biskupów, nazwy geograficzne oraz elementy datowania (dni tygodnia, miesiące itp.). Niestety teksty wprowadzające do publikowanych inskrypcji i teksty dotyczących ich komentarzy nie są indeksowane. Konkordancje pozwalają, między innymi, szybko odnaleźć miejsce innych

publikacji dotyczących konkretnego zabytku i jego dawne numery inwentarzowe. Całość uzupełnia obszerna bibliografia wraz z listą skrótów oraz zestaw czarno-białych tablic.

Wadą obu publikacji jest brak mapy Nubii z zaznaczeniem miejsc znalezienia inskrypcji.

Katalog inskrypcji greckich opracowany przez Adama Łajtara zawiera 83 zabytki. Z wyjątkiem dwóch inskrypcji pogańskich znalezionych w Meroe i dotyczących królów Aksum, wszystkie pozostałe inskrypcje są pochodzenia chrześcijańskiego. Tylko jedna z nich nie jest napewno inskrypcją nagrobną, a przeznaczenie dwóch innych jest nieznane. Pozostałe to napisy nagrobne, tak więc według słów autora, studia nad greckimi inskrypcjami ze zbiorów Muzeum Narodowego w Chartumie to przede wszystkim studia nad chrześcijańskimi nubijskimi inskrypcjami nagrobnymi. Katalog zabytków poprzedza obszerny wstęp. Autor omawia w nim pochodzenie inskrypcji, materiał na którym je napisano, sposób wykonania, ich język, stosowane formuły oraz systemy datowania. Tekst inskrypcji wykonywano najczęściej na kamieniu, choć interesującą cechą nubijskich inskrypcji nagrobnych jest częste ich rycie na płytach z terakoty (36 z 83 inskrypcji jest inskrypcjami tego typu).

Wśród publikowanych inskrypcji nagrobnych autor wyróżnia dwie zasadnicze grupy, jeśli chodzi o treść stosowanych tu formuł. Pierwsza grupa inskrypcji wykorzystuje długą modlitwę za zmarłych znaną przynajmniej od VIII w. z greckich euchologionów (zwaną „modlitwą typu Euchologion Mega”), natomiast grupa druga zaczyna się formułą wprowadzającą informacje o zmarłej osobie, po której następuje modlitwa za jej duszę.

Interesującą cechą nubijskich inskrypcji nagrobnych jest datowanie według lokalnej ery Dioklecjana, lub inaczej ery Męczenników. Dwanaście inskrypcji greckich opublikowanych w katalogu datowanych jest według tego systemu. Powstał on na początku IV w. w Egipcie, w środowisku pogańskim a daty według tej ery pojawiają się regularnie od połowy IV w., między innymi na inskrypcjach nagrobnych zarówno po grecku, jak i po koptyjsku. Inskrypcja nr 20 z Dongoli datowana A. D. 785/86 jest najstarszą znaną inskrypcją datowaną tym systemem w dolinie Nilu.

Aby ułatwić lekturę recenzji, przy omawianiu inskrypcji posłużę się numeracją katalogu.

1. Epitafium Kolluthosa, biskupa Faras (zm. 923) wyróżnia się tym, iż data jego śmierci podana jest według kilku systemów chronologicznych. Zdaniem autora, podobny sposób datowania według kilku różnych systemów chronologicznych spotykamy także na kilku innych inskrypcjach nubijskich z VIII-X w. Ponieważ sposób taki nie miał tu żadnego praktycznego zastosowania, autor przypuszcza, iż redaktor epitafium kierował się tu jakimś nieznany nam przepisami kościelnymi lub państwowymi lub był to po prostu pokaz jego erudycji. Wydaje się, iż to drugie przypuszczenie jest bardziej sensowne.

5. Epitafium Iesusinkouda, eparcha (?) Nobadii (?), domestikosa Pachoras i nauarchy (nauarchos) Nobadów (zm. 1102). Jedna z najciekawszych inskrypcji chrześcijańskich z Nubii. Zmarły, o nubijskim imieniu znaczącym dosłownie „sługa Jezusa”, sprawował kilka wysokich funkcji w Nobadii, północnym królestwie nubijskim. Najbardziej intrygująca jest funkcja nauarchy (nauarchos) poświadczona jeszcze na innej

inskrypcji nubijskiej. Według autora katalogu świadczy to o posiadaniu przez Nubijczyków floty na Nilu.

6. Epitafium biskupa Martyroforosa (zm. 1159) zawiera kilka ciekawych szczegółów. Imię tego biskupa jest rzadkie i nie jest poświadczane nigdzie poza Nubią. W tekście epitafium określony jest tylko jako biskup, bez wskazania diecezji. T. Hägg, który wcześniej zajmował się tą inskrypcją stwierdził, iż brak nazwy diecezji obok imienia biskupa jest niezwykle i wskazuje że „Martyroforos stracił swe biskupstwo i zmarł na wygnaniu”. Choć taki przypadek nie jest niemożliwy do zaakceptowania, to jak sądzi autor katalogu, można znaleźć prostsze wyjaśnienie. Najprawdopodobniej, biskup Martyroforos zmarł daleko poza swą diecezją, na przykład podczas podróży, i stąd brak nazwy diecezji w jego epitafium. Przypuszczenie takie wydaje się ze wszech miar słuszne.

18. Epitafium Mariankouda, tetrarchy Makurii (zm. 887). Według autora katalogu najciekawsza grecka inskrypcja nagrobna z Nubii wyróżniająca się jakością języka i wyśkokanym stylem oraz ważnymi informacjami dotyczącymi historii Nubii w II poł. IX w.

A. Łajtar uważa, iż tytuł tetrarchy Makurii, jaki nosił zmarły, był odpowiednikiem tytułu eparcha Nobadii, spotykanego na innych inskrypcjach nubijskich (np. nr 8 i 23 w tym katalogu) a obaj nosiciele tych tytułów byli zastępcami króla Dongoli w dawnych królestwach Nobadii i Makurii. Niestety nasza wiedza o systemie władzy w Nubii średniowiecznej jest znikoma, podobnie jak nasza wiedza o prerogatywach, jakie posiadali wymienieni w inskrypcjach urzędnicy, stąd takie stwierdzenie można uznać za czystą spekulację.

W tekście epitafium wymieniony jest król Georgios (Jerzy), najsłynniejszy chyba król nubijski, którego podróż na dwór kalifa do Bagdadu w roku 836, wspominają prawie wszystkie średniowieczne wschodniochrześcijańskie dzieła historyczne. Obok jego imienia występuje, jedyny raz w Nubii, określenie *orthodoxos* (prawowierny), oczywiście w monofizyckim rozumieniu tego terminu oraz określenie *kaisar* (*caesar*), często spotykane w tytulaturze cesarskiej okresu późnego antyku i Bizancjum. Autor katalogu uważa także, iż to, że modlitwa za spójność duszy wznoszona jest nie tylko w imieniu Mariankoudy ale częściowo i króla, wskazuje, że Georgios zmarł w połowie lat osiemdziesiątych IX w., a może nawet w tym samym co tetrarcha roku 887.

21. Epitafium Joannesa, protomezoterosa i eparcha Gadera (?) (zm. 883). Zmarły był synem króla Zachariasza i bratem wspomnianego wyżej króla Georgiosa (Jerzego). Ich ojciec określony jest w inskrypcji tytułem *augustos*, co jest podobnie jak tytuł *kaisar* (*caesar*) zapożyczeniem z późnoantycznej tytulatury cesarskiej. Stwierdzenie autora katalogu, iż rzymski system sukcesji tytułów *augustus* – *caesar* nie obowiązywał w pełni w Nubii można skwitować uwagą, że w czasach chrystianizacji Nubii w VI w. system taki był w imperium odległą przeszłością, a Nubijczycy przejęli oba tytuły (*augustos* i *kaisar*) z ówczesnej wczesnobizantyjskiej tytulatury cesarskiej.

Trudno wymagać, aby każda bibliografia była dziełem wyczerpującym, zestawiającym komplet piśmiennictwa na dany temat. Bibliografie z reguły selekcionują i wartościują dokonania badawcze. W omawianej publikacji zauważyć można jednak pewne zastanawiające luki. Przy okazji omawiania inskrypcji wymieniających imiona kró-

łów nubijskich Zachariasza i Georgiosa brak artykułu S. C. Munro-Hay, *Kings and Kingdoms of Ancient Nubia*, RSE 29, 1982-83 s. 87-137; podczas omawiania historii języka greckiego w Nubii brak A. Zaborski, *Marginal Notes on Medieval Nubia*, [w:] *Nubische Studien. Tagungsakten des 5. internationalen Konferenz der International Society for Nubian Studies*, Heidelberg, 22-25. September 1982, Mainz 1986 s. 403-412. W bibliografii ogólnej na końcu katalogu mogły by znaleźć się m.in. D. Feissel, *L'évêque, titres et fonctions d'après les inscriptions grecques jusqu'au VIIe siècle*, [w:] *Actes du XIe Congrès Internationale d'archéologie chrétienne I*, Lyon-Vienne-Grenoble-Aoste 1986, Roma 1989 s. 801-828; S. C. Munro-Hay, *Ethiopia and Alexandria. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia*, Warszawa-Wiesbaden 1997 (*Bibliotheca nubica et ethiopica* 5); J. Spaulding, *Medieval Nubian Dynastic Succession*, [w:] *Nineth International Conference for Nubian Studies*, August 20-26, Museum of Fine Arts, Boston 1998 s. 1-6; W. Godlewski, *Nubia, Egypt and Byzantium*, [w:] *Perceptions of Byzantium and its Neighbors (843-1261)*, New York 2000 s. 168-181; W. Godlewski, *Introduction to the Golden Age of Makuria (9th – 11th Centuries)*, *Africana Bulletin* 50, 2002 s. 75-98.

Katalog inskrypcji koptyjskich, który opracował Jacques Van der Vliet ma podobny układ. Omawia 128 inskrypcji koptyjskich, z których większość, z niewielkimi wyjątkami, ma także charakter inskrypcji nagrobnych. Wyjątkiem są, między innymi, dwie inskrypcje dedykacyjne z Faras. Katalog pozbawiony jest w zasadzie wstępu wprowadzającego w zagadnienie inskrypcji koptyjskich w Nubii, tak jak to jest w przypadku katalogu inskrypcji greckich. Natomiast układ części dotyczącej opisu samych inskrypcji jest podobny.

Ponownie, aby ułatwić lekturę recenzji, przy omawianiu zabytków posłużę się ich numerem katalogu.

1. Inskrypcja fundacyjna biskupa Paulosa z Faras, A. D. 707. Zarówno odkrywcy inskrypcji, jej pierwszy wydawca, jak i większość późniejszych badaczy uważało, iż inskrypcja koptyjska (i jej grecki odpowiednik) dotyczy kościoła katedralnego w Faras, sławnego ze swych malowideł ściennych. Autor katalogu uważa to przekonanie za niesłuszne z kilku powodów. Pierwszym, i najważniejszym, jest fakt, że obie inskrypcje znaleziono in situ, wmurowane w północno-zachodni narożnik budowli (budowla N), usytuowanej na południe od katedry i oddzielonej od niej małym placikiem. W świecie chrześcijańskim, jak zauważa autor, regułą było umieszczanie inskrypcji dedykacyjnej w pobliżu jednego z wejść do kościoła, tak aby była widoczna dla wchodzących. Obie inskrypcje (grecką i koptyjską) umieszczono nie przy wejściu do katedry, ale w pobliżu wejścia do budowli N, a więc nie odnosiły się one do katedry, ale do tej drugiej budowli. Analiza treści obu inskrypcji, jaką przeprowadził autor wskazuje, że mógł to być także kościół (może wcześniejszy kościół katedralny?). Jak słusznie, przy okazji omawiania tej inskrypcji, zauważa autor, rozbudowana i bogata tytulatura grecka spotykana w nubijskich inskrypcjach, zwana „bizantyjską”, ma raczej związek z późnoantycznym Egiptem, niż jest świadomym zapożyczeniem z systemu politycznego wczesnego cesarstwa bizantyjskiego.

2. Inskrypcja fundacyjna Kościoła na Południowym Stoku Komu w Faras A. D. 930.

W inskrypcji, Faras (Pachoras) nazwane jest metropolią, co jak słusznie zauważa autor, wcale nie znaczy, iż biskupi tego miasta mieli status „biskupów metropolitów” jak sugerują niektórzy badacze. Termin ten jest tu po prostu konwencjonalnym epitemem który miał ozdobić tytulaturę lokalnego biskupa i podnieść prestiż jego biskupstwa.

5. Epitafium Georgiosa, biskupa Faras (zm. 1097). Jest to ostatnie datowane epitafium koptyjskie z Nubii. Słaba jakość językowa tekstu, jak zauważa autor, spowodowana jest powszechnym upadkiem koptyjskiego dialektu saidzkiego w XI w. W Egipcie ustępuje on dialektowi bohairskiemu i językowi arabskiemu, co musiało mieć wpływ także na skrytoria nubijskie. Po roku 1100, użycie koptyjskiego w Nubii wydaje się ograniczać do korespondencji z patriarchatem aleksandryjskim.

17. Epitafium diakona Petru (Petros) (zm. 1029), syna biskupa Georgiu. Stela ma ważne znaczenie historyczne, gdyż potwierdza istnienie biskupstwa w Kourte (Qurta), w Dolnej Nubii. Jest to także jedno z nielicznych w Nubii epitafiów dwujęzycznych (koptyjsko-greckich).

18. Epitafium kobiety o imieniu Michaeliko (zm. 1037) znalezione w Meinarti w rejonie 2 katarakty nilowej. Najbardziej interesującą informacją zawartą w tekście epitafium jest stwierdzenie, iż jest ona „właścicielką (kościółka św.) Michała w Arginë”. Podobne stwierdzenie występuje kilkakrotnie w dokumentach z Nubii i oznacza, iż różni ludzie (kobiety i mężczyźni) byli w Nubii właścicielami kościołów i lożyli na ich utrzymanie. Na ten temat szerzej patrz JJP 28, 1998 s. 35-53.

27. Epitafium Iesou, biskupa Sai (Zaê) (zm. 1054). Epitafium jest ważnym dokumentem historycznym, potwierdzającym istnienie biskupstwa na wyspie Sai i wymieniającym nazwę klasztoru w którym Iesou był mnichem, zanim został biskupem.

Bibliografia ogólna do koptyjskiej części katalogu jest wyraźnie lepsza, niż ta opublikowana w części greckiej, choć i tu mogłyby się znaleźć takie pozycje jak W. Myszor, *Anapausis w teologii chrześcijańskich gnostyków*, Warszawa 1984; M. J., Plumley, *The Scrolls of Bishop Timotheos. Two Documents from Medieval Nubia*, London 1975; R. G. Coquin, *A propos des rouleaux coptes-arabes de l'éveque Timothée*, *Bibliotheca Orientalis* 34 (3-4), 1977 s. 142-147; P. Grossmann, *Zur Datierung der frühen Kirchenanlagen aus Faras*, *BZ* 64, 1971 s. 330-350.

Kończąc prezentację tej dwuczęściowej publikacji, należy podkreślić znaczenie, jakie ma ona dla studiów nubijskich. Jest to praca pionierska wychodząca naprzeciw potrzebom badaczy różnych specjalności zajmujących się Nubią chrześcijańską, dostarczająca im podstawowego materiału źródłowego do różnorodnych badań. Materiał ten jest rzetelnie zebrany, przedstawiony i skomentowany, co wskazuje na staranność i wkład pracy obu autorów. Należy mieć nadzieję, iż zostanie to bez wątplenia docenione przez licznych użytkowników obu katalogów. Należy też mieć nadzieję, iż autorzy zachęceni sukcesem, przygotują z czasem następne katalogi inskrypcji nubijskich rozproszonych w wielu muzeach i kolekcjach świata.

Tadeusz Gołgowski